

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 16 sayı / issue: 2 kiş / winter 2016

ARAŞTIRMA

Kâfiyecî'nin "Nuzhetu'l-ashâb" ve "Remzu'l-esrâr" Adlı Eserlerinin Tetkiki

Murat Tala

Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi

Arap Dili ve Belâğatı Ana bilim dalı Öğretim Görevlisi

mtala70@gmail.com

Öz

Muhyiddin el-Kâfiyecî (ö. 879/1474), XV. y.y. Memlükler ve Osmanlı dönemlerinin önemli Arap dilcilerindedir. Çok sayıda eseri vardır. Bu araştırmada, ona ait "Nuzhetu'l-ashâb" ve "Remzu'l-esrâr" adlı eserler; içerikleri, ilmî değerleri ve Arap diline sağladıkları katkıları bakımından incelenecektir. Ayrıca biyografî kitaplarında genel olarak Kâfiyecî'nin eserleri arasında zikredilmeyen bu iki eserin tam ve tahkikli metinleri de sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Kâfiyecî, Arap dili, İsm-i tafdil, kuhul meselesi, i'râb ve anlam.

The Examination of "Nuzhat al-Ashab" and "Ramz al-Asrar" by al-Kâfiyaji

Muhyiddin al-Kâfiyaji (d. 879/1474) is one of the Arabic linguistic scholars of the fifteenth century. He wrote many books. This research is an analytical study of his two works, "Nuzhat al-ashab" and "Ramz al-Asrar" regarding their scholarly position, value and impact on the Arabic language. Unfortunately, the two texts are not mentioned by most of the biographical works. This paper provides the complete critical edition of both texts.

Keywords: Al-Kafiyaji, Arabic language, ism at-tafdil, kuhl issue, i'rab and meaning.

Atıf

Tala, Murat, "Kâfiyecî'nin "Nuzhetu'l-ashâb" ve "Remzu'l-esrâr" Adlı Eserlerinin Tetkiki", *Marife*, 16/2 (2016): 345-357.

1. Giriş

İsm-i tafđilin açık isimde amel edip edemeyeceği meselesi Arap dilcileri tarafından tartişılmış ve bu hususta farklı görüşler ileri sürülmüştür. Söz konusu tartişmaların bir semeresi olarak yazılan irili ufaklı eserler sayesinde hatırı sayılır büyüklükte bir literatür oluşmuştur. Bu literatüre ait eserleri, müstakil bir telif eser suretinde bulmak mümkün olduğu gibi, bir kitabın müstakil bir bölümü mahiyetinde bulmak da mümkündür. Öte yandan, bu literatüre ait bilgilerle sarf ve nahiv kitaplarında ism-i tafđil konusu içerisinde özel başlık aılmaksızın zikredilmiş paragraflar halinde karşılaşmak da mümkündür. Müstakil olarak yazılmış eserlerden bazıları belli bir müellife nispet edilmişken bazıları meçhul olarak günümüze ulaşmıştır. Bu literatüre ait eserlere kütüphanede sıkça rastlamak mümkündür.¹

İsm-i tafđilin ameli meselesi şu şekilde özetlenebilir:

Arap dilcilerinin ittifakına göre ism-i tafđil meflun bihi nasb edemez, ancak, müstetir zamiri (fil olarak) raf' edebilir. Bununla beraber, Arap dilcileri arasında ism-i tafđilin açık ismi fil olarak raf' edip edemeyeceği hususunda görüş ayrılığı vardır. Bu hususta bazı dilciler ism-i tafđilin açık ismi mutlak olarak raf' edebileceğini ifade ederken bazıları da sadece kuhul meselesindeki belli şartlara bağlı olarak raf' edebileceğini belirtmiştir.²

Kuhul meselesine göre bir ism-i tafđilin açık ismi raf' edebilmesi için; olumsuz bir cümle ierisinde³ bir cins isim geçmesi, ism-i tafđilin bu cins isme sıfat olması, ism-i tafđilden sonra tekrar başka bir ismin geçmesi (kuhl) ve bu ismin, kendi kendisiyle karşılaştırıldığı (sürme srmeyle) iki durumdan birinde diğerinden üstün olacak şekilde bir anlam taşıması gerektiği belirtilmektedir.⁴

rnek: "مَا رَأَيْتُ رَجُلًا أَحْسَنَ فِي عَيْنِهِ الْكُحْلُ مِنْهُ فِي عَيْنِ زَيْدٍ" (Gözündeki sürme, Zeyd'in gözündeki kadar güzel olan hiç bir adam görmedim).⁵

Yukarıdaki örnekte iki farklı yerdeki durumuna göre karşılaştırılan isim srmedir (kuhl). Sürme Zeyd'in ve başkalarının gözündeki durumuyla karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda, Zeyd'in gözündeki sürme, yakışması açısından, başkalarının gzndekinden daha üstün tutulmuştur. Burada dikkat çeken başka bir husus ise, ism-i tafđilin açık isimde amel etmesi meselesine getirilen örneklerde, amel eden ism-i tafđillerin temel cümlenin değil, hep yancmlenin birer ögesi olmalarıdır.

¹ İsm-i tafđil konusunda yazılmış bazı eserler için bk. Trabzon, Ali Vehb, *Rislet ismi't-tafđil*, Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi, nu: 6008, ss. 1-6. Ayrıca, *el-Kâfiye*'deki Kuhl meselesi üzerine yazılmış geniş bir eserin nüshaları için bk. Süleymaniye Fatih, nu: 4987, 120/b-123/a; Fatih, nu: 4987, 208/a-209/b; Süleymaniye Reşid Efendi, nu: 1008, 116/b-120/b; Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi, nu: 5990, 1/b-13/b; Süleymaniye Hamidiye, nu: 21, 206/b-211/b; HHayri-AbdEf, nu: 129.

² İbn Hişâm, Eb Muhammed Abdullah Cemeleddn b. Hişâm el-Ensri, *şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ* (Kitap hamisinde Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd'in *Seblu'l-Hudâ bi tahkiki şerhi Katri'n-nedâ* adlı çalışmasıyla beraber basılmıştır.), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrt, 1994, s. 467.

³ Neh ve istifhm cümlelerinde de Kuhul meselesine örnekler görülmektedir. Bk. İbn Hişâm, *şerhu Katri'n-nedâ*, s. 468.

⁴ İbn Hişâm, *şerhu Katri'n-nedâ*, s. 468.

⁵ İbn Hişâm, *şerhu Katri'n-nedâ*, s. 468.

Yukarıda işaret edilen literatür içerisinde yazılan eserleri "İsm-i Tafdîl Literatürü" şeklinde bir başlık altında tasnif etmek mümkündür. Bu literatür içerisinde yer alan eserler arasında, Kâfiyecî'ye ait olan *Nuzhetu'l-ashâb fî mes'ele'ti'l-kuhl* ve *Remzu'l-esrâr* adlı eserler oldukça dikkat çekmektedir. Bu iki eser, gelecek kısımlarda farklı açılardan değerlendirmeye tabi tutulacak ve tahkikli metinleri çalışmanın sonuna eklenecektir.

2. "Nuzhetu'l-ashâb" ve "Remzu'l-esrâr" Adlı Eserler

Bu kısımda öncelikle *Nuzhetu'l-ashâb* ve *Remzu'l-esrâr* adlı eserlerin yazarlarının hayatı, söz konusu eserlerin yazarlarına aidiyet ve nüsha kritikleri üzerinde durulacaktır. Daha sonra söz konusu iki eserin içerikleri hakkında bilgi verilerek değerlendirme yapılacaktır.

2.1. Kâfiyecî

Muhyiddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman b. Sa'd b. Mesud el-Bergâmî er-Rûmî el-Hanefî el-Kâfiyecî, 788/1386 senesinde Bergama'nın bir köyünde doğmuştur. Babasının adı Muhyiddin Mehmet'tir. İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eseriyle çok meşgul olması Kâfiyecî lakabıyla tanınmasına sebep olmuştur. İlim tahsili boyunca Anadolu, İran, Şam, Kudüs, Kahire gibi merkezleri dolaşarak, Muhammed b. İbrahim eş-Şirâzî, Abdülvâcîd b. Muhammed el-Kütâhî, İbn Melek, el-Bezzâzî ve Molla Fenârî gibi alimlerden ders almıştır. Dikkat çeken öğrencileri arasında, Celâluddîn es-Suyûtî, Kadı Zekerıyya el-Ensarî, Abdülkadir b. Ahmed ed-Demîrî gibi alimler zikredilebilir. Kâfiyecî Kahire'de Şeyhûniye meşihatlığı görevlerine kadar yükselmiş olup, yaşadığı dönemde Kahire'de Hanefî mezhebinin ileri gelen simalarından sayılmıştır. Mısır Memlûk hükümdarları ve Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmed gibi birçok idarecinin takdirini kazanmıştır. Çok yönlü bir alim olup Arap dili, mantık, tarih, hadis, tefsir, fıkıh, tasavvuf, kelim gibi alanlarda yüzden fazla eser vermiştir. Memlûkler döneminin en önemli ilim adamlarından biri olan Kâfiyecî yaklaşık doksan yaşındayken, h. 879 (4 Cumâdulûlâ) (m. 16 Eylül 1474) yılında Kahire'de vefat etmiştir. Eşrefiye Türbesi yakınlarına defnedilmiştir.⁶

⁶ İbn Tağrî Berdî, Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrî Berdî el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısra ve'l-Kâhira*, Matba'atu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1929, XII, 113; XIII, 19; Sehâvî, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman, *Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-Karni't-Tâsi'*, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire, 1353, VII, 259; Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman, *Husnu'l-muhâdara fî târihi Mısra ve'l-Kâhira*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kâhire, 1967, I, ss. 449-450; Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-lüğaviyyine ve'n-nuhât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-fikr, yy., 1979, I, ss. 117-118; İbn İyâs, Muhammed b. Ahmet b. İyâs, *Bedâi'u'z-zuhûr fî vakâi'd-duhûr*, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, 1972, III, 98; Kelevî, Muhammed b. Süleyman, *Ketâibu'l-a'lâm el-ahyâr fî mezhebi Ebi Hanîfe en-Nu'mân*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, no: 1381, 357-358; İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Fellâh Abdulhay b. İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire, 1350, VII, 326; Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah (Hacı Halife), *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kutubi ve'l-funûn*, Tashih: Şerafeddin Yalıtıkaya ve Rifat Bilge, el-Matbaatu'l-Behiyye, İstanbul, 1941, I, 844, II, 1661; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedru't-tâli' bi Mehâsini men ba'de'l-Karni's-Sâbi'*, el-Matba'atu's-Sa'âde, Kâhire, 1348, II, 181; Leknevî, Muhammed Abdulhayy, *el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Matba'atu's-Sa'âde, Mısır, 1324, s. 169; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifin*, →

2.2. Eserlerin Kâfiyecî'ye Aidiyet Kritiği

Kâfiyecî yüzden fazla eseri olduğunu, hatta bunlardan birçoğunun ismini bile unuttuğunu beyan etmiştir. Kâfiyecî'nin eserleri çoğunlukla küçük ebatlıdır.⁷

Kâfiyecî'nin biyografisini zikreden kaynaklarda, Kâfiyecî'ye ait olduğu belirtilen eserler arasında *Nuzhetu'l-ashâb fî mes'eleli'l-kuhl*⁸ ve *Remzu'l-esrâr*⁹ adlı eserlere rastlanmamıştır. Bu durum, eserlerin Kâfiyecî'ye aidiyeti hususuna şüphe düşürse de söz konusu durumu şu şekilde açıklamak mümkündür:

Farklı kütüphanelerde bulunan nüshalarda her iki eser de Kâfiyecî'ye nispet edilmektedir.

Eserler hep Kâfiyecî'ye ait eserlerin bulunduğu mecmualarda yer almaktadır.

Her iki eserin içeriğinde Kâfiyecî'ye ait üslup özellikleri hakimdir. Hatta Kâfiyecî'nin başka eserlerinde zikredilen bazı cümleler aynen tekrarlanmaktadır.

Biyografi yazarlarının bu iki eserden sarfı nazar etmeleri, Kâfiyecî'nin çok sayıda eserinin bulunması, *Nuzhetu'l-ashâb* ve *Remzu'l-esrâr* adlı eserlerin küçük hacimli oluşu gibi nedenlere bağlanabilir.

Yukarıda zikredilen gerekçeler her iki eserin Kâfiyecî'ye ait oluşunu güçlendirmektedir.

2.3. Eserlerin Nüsha Kritiği

Araştırma ve tahkikin sağlam bir zemine oturması için öncelikle eserin mevcut nüshaları hakkında değerlendirme yapılması önem arz etmektedir. Zira, değerlendirme ve tahkikte hangi nüshanın esas alınacağı, bu nüshayla hangi nüshaların karşılaştırılacağı gibi konulara netlik kazandırmadan yapılacak bir araştırmanın sağlıklı neticeler doğurmayacağı açıktır.

2.3.1. “Nuzhetu'l-ashâb” Adlı Eserin Yazma Nüshaları

Eserin iki nüshası tespit edilmiştir.

Birinci nüsha: Süleymaniye Kütüphanesinin Yeni Câmî Bölümünde 1181 numaralı mecmuanın 56/b-58/b varakları arasında yer almaktadır. Bu nüshaya “ج” harfiyle işaret edilmiştir.¹⁰

→

esmâu'l-muellifîn ve âsâru'l-musannifîn, el-Matba'atu'l-Behiyye, İstanbul, 1951, II, ss. 208-209; C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (GAL), Leiden 1943-49, II, 140; Kâfiyecî, Muhyiddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman b. Sa'd b. Mesud el-Berğamî er-Rûmî el-Hanefî, *et-Teyisîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*, tah. İsmail Cerrahoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1989, (*Muhakkîğin yazdığı giriş*), s. 10-18; Gökbulut, Hasan, “Kâfiyecî”, *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001, s. 154; Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2015, s. 138.

⁷ Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, I, ss. 117-118.

⁸ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb fî mes'eleli'l-kuhl*, Süleymaniye Ktp. Yeni Câmî, no: 1181, 56/b-58/b (Bu nüshaya yapılan atıflar, buradan itibaren şu şekilde kısaltılacaktır: Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, vr.)

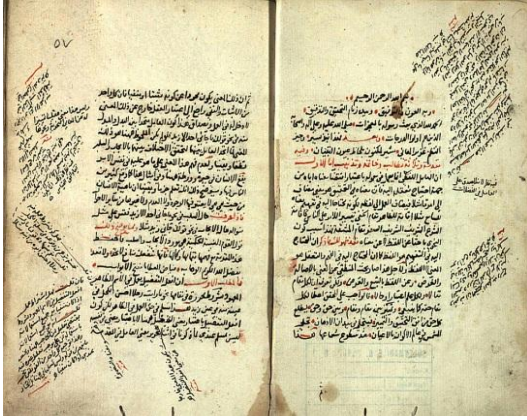
⁹ Kâfiyecî, *Remzu'l-esrâr*, Süleymaniye Ktp. Yeni Câmî, no: 1181, 62/a-63/a (Bu nüshaya yapılan atıflar, buradan itibaren şu şekilde kısaltılacaktır: Kâfiyecî, *Remzu'l-esrâr*, vr.)

¹⁰ İsmail Cerrahoğlu Süleymaniye Ktp. Yeni Câmî Bölümün 1181 numaralı mecmuada bulunan “*Zeydun Kâimun*” adlı risâle hakkında “Eser bizzat müellifin kendi hattıyladır.” demektedir. Bk. Cerrahoğlu,

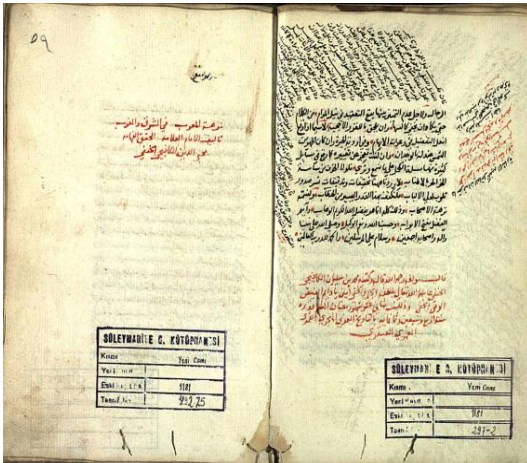
→

Eserin Yeni Câmi nüshası yaklaşık iki buçuk varaktan oluşmaktadır. Adı 56/a sayfasında kayıtlı olan eser, 56/b sayfasında başlamaktadır. Eserin adı ile başlangıç yeri arasında, değişik konularda yaklaşık bir sayfa kadar şiir bulunmaktadır. Sayfalarda ortalama 19 satır vardır. Satırlardaki kelime sayısı dokuz ve on iki arasında değişmektedir. Nüshada kelime ve cümlelerin yazımında yer yer kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Sayfa kenarlarında müellife ait bazı açıklamalar vardır. Açıklamalardan sonra genel olarak "minhu" kaydı zikredilmiştir.

Aşağıda *Nuzhetu'l-ashâb* adlı eserin Yeni Câmi nüshasının ilk (nu: 1181, 56/b-57/a) ve son (58/b) varakları verilmiştir.

İlk varak

Son varak

İkinci nüsha: Burdur Kütüphanesi, 1752 numarada kayıtlı mecmuanın 67/b ve 69/a sayfaları arasında bulunmaktadır. İki varaktan oluşan bu nüshaya "ب" harfiyle işaret edilmiştir.

Kâfiyecî'nin "*et-Teysîr fî Kavâ'id-i 'ilmi't-Tefsîr*" adlı eserinin tahkikine yazdığı giriş, s. 29. Söz konusu eserle, aynı mecmuanın 56/b-58/b sayfaları arasındaki *Nuzhetu'l-ashâb fî mes'eleti'l-kuhl* ve 61/a-63/a sayfaları arasında bulunan *Remzu'l-esrâr* adlı eserin aynı hatla kaleme alındığını ifade etmek mümkündür.

Adı nüshanın 67/a sayfasında kayıtlı olan eser, 67/b sayfasında başlamaktadır. Sayfalarda yirmi üç satır vardır. Satırlardaki kelime sayısı sekiz ve on üç arasında değişmektedir. Nüshada konunun akışına göre yer yer kırmızı mürekkep kullanılmıştır.

Bu nüshayı Muhammed b. Ahmed adlı nâsih, hâtimetü'l-muhakkikîn diye vasıflandırdığı eş-Şihâb'ın hattından istinsah etmiştir.¹¹ Sayfa kenarlarında "minhu" kaydıyla zikredilen haşiye ve açıklamalar Yeni Câmi nüshasındakiyle aynıdır.

Aşağıda *Nuzhetu'l-ashâb* adlı eserin Burdur nüshasının ilk (nu: 1752, 67/b-68/a) ve son (68/b-69/a) varakları verilmiştir.

İlk varak

Son varak

Yukarıda işaret edilen nüshalar, tahkikte esas alınan şekle ve kullanılan rumuzlara göre düzenlendiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır.

¹¹ Burdur, 1752, 69/a.

	Nüshanın Bulunduğu Yer	Tahkikli Metnindeki Rumuzu
1	Yeni Câmi,1181, 56/b-58/b	ح harfi ile gösterilmiştir.
2	Burdur Ktp., 1752, 67/b-69/a	ب harfi ile gösterilmiştir.
Toplam	Tahkikte iki nüsha karşılaştırılmıştır.	

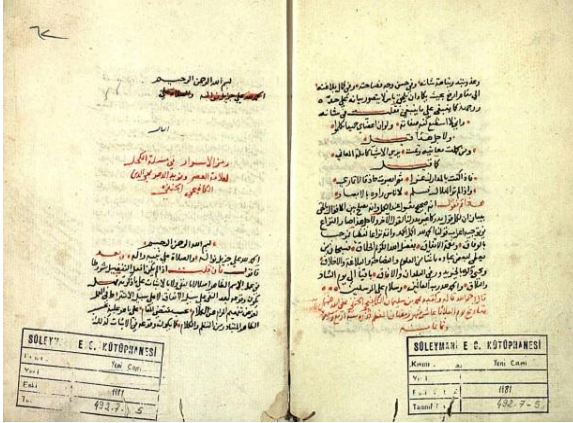
2.3.2. "Remzu'l-esrâr" Adlı Eserin Yazma Nüshaları

Eserin iki nüshası tespit edilmiştir.

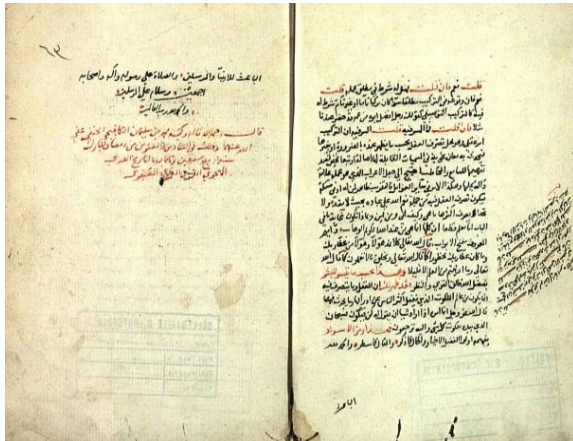
Birinci nüsha: Süleymaniye Kütüphanesinin Yeni Câmi Bölümünde 1181 numaralı mecmuanın 62/a-63/a sayfaları arasında yer almaktadır. Bu nüshaya "م" harfiyle işaret edilmiştir. Mecmuada *Nuzhetu'l-ashâb* ve *Remzu'l-esrâr* adlı eserler arasında, yine Kâfiyecî'ye ait olan *Nuzhetu'l-mu'rib fi'l-Maşrık ve'l-Mağrib* adlı eser bulunmaktadır.

Eserin üç sayfada yazılı bu nüshası yaklaşık bir varak hacminindedir. Sayfalardaki satır sayıları eşit değildir. Eserin adının kayıtlı olduğu 62/a sayfasında yedi, 62/b sayfasında on dokuz ve 63/a sayfasında yedi satır vardır. Satırlardaki kelime sayıları farklıdır. Nüshada satırbaşı kelimelerin yazımında yer yer kırmızı mürekkep kullanılmıştır. 62/b sayfasında "minhu" kaydıyla, müellife ait bir açıklama bulunmaktadır.

Aşağıda eserin Yeni Câmi nüshası (nu: 1181, 62/a-63/a) verilmiştir.

İlk varak

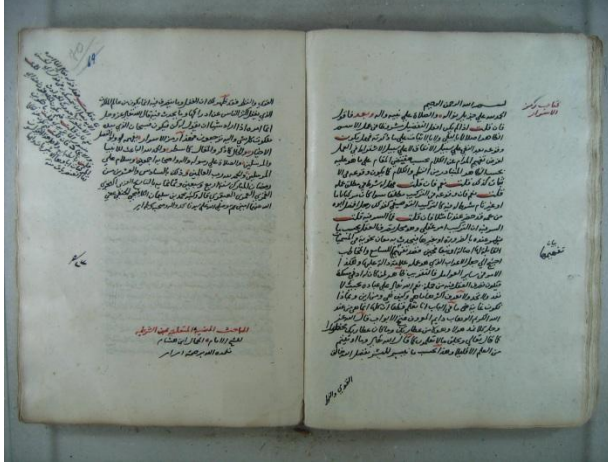
Son varak

İkinci nüsha: Burdur Kütüphanesi, 1752 numaralı mecmuanın 69/b-70/a sayfaları arasında yer almaktadır. Bu nüshaya “**د**” harfiyle işaret edilmiştir.

Bu mecmuada *Nuzhetu'l-ashâb* ve *Remzu'l-esrâr* adlı eserler peş peşe yer almaktadır. Yeni Câmi 1181 numaralı mecmuada olduğu gibi arada başka bir eser bulunmamaktadır.

Tek varaktan oluşan bu nüshanın 70/a sayfasında “minhu” kaydıyla zikredilen bir açıklama bulunmaktadır. Söz konusu açıklama Yeni Câmi nüshasındakiyle aynıdır.

Aşağıda eserin Burdur nüshası (nu: 1752, 69/b-70/a) verilmiştir:

Bu nüshalar, tahkikte esas alınan şekle ve kullanılan rumuzlara göre düzenlendiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır.

	Nüshanın Bulunduğu Yer	Tahkikli Metnindeki Rumuzu
1	Yeni Câmi,1181, 62/a-63/a	م harfi ile gösterilmiştir.
2	Burdur Ktp., 1752, 69/b-70/a	د harfi ile gösterilmiştir.
Toplam	Tahkikte iki nüsha karşılaştırılmıştır.	

Sonuç olarak ifade edilmelidir ki, bu nüshaların her ikisi de değerlidir. Ancak, Yeni Câmi nüshası daha dikkat çekicidir.

2.4. Eserlerin Yapısal Özellik ve Muhteva Kritiği

Nuzhetu'l-ashâb ve *Remzu'l-esrâr* adlı eserlerin yapı ve muhteva özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür.

2.4.1. *Nuzhetu'l-ashâb*'in Yapı ve Muhteva Kritiği

Nuzhetu'l-ashâb adlı eser, mukaddime (giriş), üç konu (matlab), sonuç ve ekler olmak üzere beş kısımdan oluşmaktadır.¹²

¹² Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 56/b.

Giriş kısmında Kâfiyecî, lafzî âmillerle ilgili bilgiler verir. Bu bağlamda lafzî amillerin amel etme şartları ve gerekçelerine işaret eder. Yine nahivcilerin, anlamdan ziyade lafız üzerine yoğunlaşmış olmalarının sebeplerinden bahseder.¹³

Kâfiyecî, anlatmak (tefhîm) için lafza, anlamak (fehîm) ve akletmek için ise lafza değil manaya ihtiyaç olduğundan bahseder. Bundan dolayı mantıkçıların esas olarak anlamı, sonra (tebeû olarak) lafzı araştırdıklarını vurgular. Her makama uygun bir söz ve her ilme uygun bir itibar olduğunu hatırlatır.¹⁴ Bu açıklamalardan hareketle Kâfiyecî'ye göre, lafızların anlamı taşıyan araçlar gibi olduğu ve akletme sürecinde mananın belirleyici bir öneme sahip olduğu ifade edilebilir.

Kâfiyecî ayrıca, muhakkik kişinin, her makama hakkını vermesi, makamlar arası farkı ayırt etmesi, her gerçeği tahkik ve temyiz seviyesinde öğrenmesi; bununla beraber, gerçeğin zihinlerde açıkça belirmesi için tahkike hakkını vermesi gerektiğini belirtir.¹⁵

Kâfiyecî'ye göre ism-i tafdildeki anlam, onun müspet ya da menfililiğine bağlı değildir. Zira, buradaki olumluluk ya da olumsuzluk aklın itibarına bağlı olduğundan dolayı, asıl anlamın dışındadır. Amelde onun bir etkisi yoktur. Bu durumu, مَا جَاءَنِي أَحَدٌ إِلَّا زَيْدٌ (Bana Zeyd'den başka kimse gelmedi.) örneğinde olduğu gibi, bedel ve mubdelun minh'in âmillerinin aynı oluşu da desteklemektedir. Eğer burada söz konusu anlam göz önüne alınmamış olsaydı, aralarında icâb ve selb açılarından fark meydana geldiğinden dolayı ikisinin âmili (bedel ve mubdelun minh'in âmili) aynı olmazdı.¹⁶ İnsan burada söz konusu olan anlamı idrak edemezse hataya düşer.¹⁷

Kâfiyecî *Nuzhetu'l-ashâb* adlı eserinin birinci konusunda, " مَا رَأَيْتُ رَجُلًا أَحْسَنَ " (Gözlerindeki sürme, Zeyd'in gözündeki kadar güzel olan hiç bir adam görmedim) cümlesini örnek vererek, nahiv kitaplarında ism-i tafdilîl amel etmesi hususunda ileri sürülen şartların, ism-i tafdilîl "açık isim"de amel etmesi bağlamında kabul edilebilir nitelikte olduğunu belirtir. Ancak burada ism-i tafdilîl amel edişinin "kendisinin taşıdığı bir anlamdan değil de onun bir fiil anlamı taşıdığına itibarla amel ettiği" şeklindeki genel kabule itiraz eder. Devamında insanların bu hususta hataya düştüklerine işaret ederek söz konusu hatalara düşülmemesi hususunda uyarıda bulunur.¹⁸

Kâfiyecî, ism-i tafdilîl ameli hususunda nahiv kitaplarında zikredilen gerekçelere üç açıdan itiraz eder:¹⁹

1-) Açık olan bir şeye kapalı bir şeyle delil getirmek herkese göre batıldır.²⁰

¹³ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 56/b.

¹⁴ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 56/b.

¹⁵ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 56/b.

¹⁶ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 57/b.

¹⁷ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 57/b.

¹⁸ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 57/a-b.

¹⁹ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 57/b.

²⁰ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 57/b.

2-) Naklî bir şey hususunda aklî delil getirmekle istidlâl tamamlanmış olmaz.²¹

3-) Burada fiil anlamı i'râbın sebebi ve dayanağı (menatı) sayılamaz. Zira ism-i tafdüle ve ma'mûlünde irâbın dayanağı nahvî anlamdır.²²

Kâfiyecî bu konuyu meselelere taklit gözüyle değil de tahkik gözüyle bakılması gerektiği hususunda hatırlatmada bulunarak tamamlar.²³

Kâfiyecî *Nuzhetu'l-ashâb* adlı eserinin ikinci konusunda, nahivcilerin ism-i tafdülin müspet olduğu zaman açık isimde amel etmeyeceğine dair görüşlerine itiraz eder. Bu hükmün geçersiz olduğunun birinci konuda ifade edilenlerden de anlaşılacağını hatırlatır.²⁴

Kâfiyecî *Nuzhetu'l-ashâb* adlı eserinin üçüncü konusunda, ism-i tafdülin ameli hususunda kendi tercihini açıklar. Bu bağlamda ism-i tafdülin her durumda, başka bir ifadeyle ister menfi ister müspet olsun amel edebileceğini belirtir.²⁵

Kâfiyecî *Nuzhetu'l-ashâb* adlı eserinin sonuç ve ekler kısmında, i'râbın mahallinin nahvî anlam (gramatik anlam) olduğunu vurgular. Bununla beraber, lügavî ya da terkipten lâzımî olarak anlaşılacak anlamların i'râbın mahalli olmadığını belirtir.²⁶ Kâfiyecî ayrıca, bu anlamlar arasındaki ayırımı işin ehlinin yapabileceğine işaret ettikten sonra, söz konusu anlamlar arasını ayırmamak sebebiyle cümlede bilmece düzeyine varacak bazı anlam kapalılıklarının meydana gelebileceğini ifade eder.²⁷

2.4.2. *Remzu'l-esrâr*'ın Yapı ve Muhteva Kritiği

Remzu'l-esrâr adlı eser, *Nuzhetu'l-ashâb*'tan yaklaşık on iki gün sonra kaleme alınmıştır.²⁸ *Remzu'l-esrâr*'ın başındaki ilk soruda yer alan "عَلَى مَا ذَكَرْتَهُ" (zikrettiğin üzere) ifadesi²⁹, onun *Nuzhetu'l-ashâb*'la bağlantılı olarak yazıldığına işaret ediyor olmalıdır.

Kâfiyecî, *Remzu'l-esrâr* adlı eserini, *Nuzhetu'l-ashâb* gibi farklı kısımlara ayırarak değil, soru cevap metoduyla inceler. Kâfiyecî, *Remzu'l-esrâr*'da, ism-i tafdülin ameli meselesini terkip düzeyinde ele alır. Meseleyi mantık ilmi başta olmak üzere aklî ilimlere dair bazı açıklamalarla geliştirir.³⁰ Bu bağlamda, meseleyi aklî açıdan temellendirmeye çalışırken, akıl ve tasarruflarının melekût âleminde olduğuna işaret eder.³¹

²¹ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 57/b.

²² Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 57/b.

²³ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 57/b.

²⁴ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 58/a.

²⁵ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 58/a.

²⁶ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 58/a.

²⁷ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 58/a-b.

²⁸ Krş. Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 58/b ve Kâfiyecî, *Remzu'l-esrâr*, 63/a.

²⁹ Kâfiyecî, *Remzu'l-esrâr*, 62/a.

³⁰ Kâfiyecî, *Remzu'l-esrâr*, 62/a-63/a.

³¹ Kâfiyecî, *Remzu'l-esrâr*, 62/a.

2.5. Eserlerin Kaynak Kritiği

Kâfiyecî, genel olarak Kur'ân-ı Kerîm ayetleri, Arap şiiri ve örnek cümleler ile delil getirmektedir.

Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb* adlı eserinde bazı dilcilerin görüşlerine atıfta bulunulurken قَوْلُ الْقَوْمِ ifadesini kullanmış³², ayrıca iki yerde Arap şiirinden alıntı yapmıştır. Şiirlerden ilki Ebu't-Tayyib el-Mutenebbî'ye (ö. 354/965) aittir.³³ *Remzu'l-esrâr*'da Arap şiiriyle istişhâd etmemiştir.

Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb* adlı eserinde, Kâlûn'un rivayetiyle istişhatta bulunmuştur.³⁴ Örnek: اللهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يُجَعَلُ رِسَالَاتِهِ "Allah elçilik görevlerini kimlere vereceğini en iyi bilir".³⁵ Kâfiyecî, *Remzu'l-esrâr*'da dört yerde toplam beş ayet zikretmiştir.

2.6. Tahkikte İzlenen Metot

Eserler tahkik edilirken iki nüsha kullanılmıştır. Her iki eserin tahkikinde de Yeni Câmi, nu: 1181 numaralı mecmuadaki nüshalar esas alınmış ve Burdur Kütüphanesi, nu: 1752 numaralı mecmuadaki nüshalarla karşılaştırılmıştır.

Tahkikte İSAM'ın benimsediği tahkik esasları uygulanmıştır.

Metinler günümüz yazım ve imla kurallarına uygun olarak dizilmiştir. Tahkikli metinde varak numaraları belirtilirken Yeni Câmi, nu: 1181 nüshası esas alınmıştır. Varak numaraları her sayfa için sayfanın başında bulunan ilk kelimenin önüne yazılmıştır. Mesela [و56] ifadesi, elli altıncı varağın ön yüzünün (vech) başlangıcına, [ط56] ifadesi ise elli altıncı varağın arka yüzünün (zahr) başlangıcına işaret etmek için kullanılmıştır.

Sonuç

Bu çalışma neticesinde ulaşılan önemli sonuçları şu şekilde ifade etmek mümkündür:

Nuzhetu'l-ashâb ve *Remzu'l-esrâr* adlı eserler, "ism-i tafdülin açık isimde amel etmesi problemi" şeklinde ifade edilebilecek "kuhul meselesi" hakkında yazılmış olmaları ve bu konudaki değişik görüşleri toplamaları açısından önemlidirler. Ayrıca, Kâfiyecî'nin ism-i tafdülin açık isimde amel etmesi hususundaki görüşlerini özellikle de tahkik, tenkit ve tercihlerini bir araya getirmeleri açısından ehemmiyet arz etmektedirler. Ayrıca bu eserler i'râbın dayanağının ne tür bir anlam olduğu hususunda yaptıkları tartışmalar bakımından da *nahiv-anlam*, *i'râb-anlam* ve *lafiz-anlam-düşünce* ilişkisine dair önemli açıklamalar içermektedirler.

Kâfiyecî *Nuzhetu'l-ashâb* adlı eserinde, ism-i tafdülin açık isimde amel etmesinin şartları hususunda nahivcilerin daha önce ortaya koydukları

³² Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 57/b.

³³ Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-ashâb*, 57/b.

³⁴ Dâni, Ebû Amr, *Kitâbu't-teysîr fi'l-kırâti's-seb'*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2005, s. 88.

³⁵ Enâm, 6/124

görüşlerden farklı düşünceler geliştirmiştir. Bu bağlamda Kâfiyecî, ism-i tafdülin açık isimde amel edebilmesi için cümlelerin hükümünün menfi olması gerektiğini ileri süren nahivcilerin aksine, cümle ister menfi ister müspet olsun, ism-i tafdülin her durumda açık isimde amel edebileceğini ifade ederek meselenin tahliline dair farklı bakış açıları önermiştir.

Kâfiyecî, nahivcilerin ism-i tafdülin açık isimde amel edebilmesi için ileri sürdükleri şartlara; “açık olan bir şeye kapalı bir şeyle delil getirmenin herkese göre batıl oluşu”, “naklî bir şey hususunda aklî delil getirmekle istidlâlin tamamlanmış olmayacağı”, “ism-i tafdülin ve ma'mûlünde i'râbın dayanağının nahvî anlam oluşundan dolayı burada fiil anlamının i'râbın sebebi ve dayanağı (menatı) sayılmayacağı” şeklinde genel olarak üç açıdan itiraz etmiştir.

Kâfiyecî'nin *Nuzhetu'l-ashâb*'da yaptığı açıklamalara göre i'râb, nahvî (gramatik) anlamla alakalıdır. Lüğavî anlamlar ve cümleden dolayı (lâzımî) olarak anlaşılacak anlamların i'râba etkisi yoktur.

Kâfiyecî'nin ism-i tafdülin ameli hususunda yazdığı iki eserden *Nuzhetu'l-ashâb* asıldır, *Remzu'l-esrâr* ise onu tamamlayıcı nitelikte görünmektedir. Bununla beraber, Kâfiyecî her iki eserinde de, ism-i tafdülin ameli meselesinin hem teorik hem de felsefî boyutlarına dair farklı açılımlar getirmiştir.

Eserler hicrî dokuzuncu asrın dil özelliklerini ifade etmesi açısından örnek teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2015.
- Brockelmann, C. *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplement (S)*, Leiden 1938.
- , *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden 1943-49.
- Dâni, Ebû Amr b. Sa'diddin, *Kitâbu't-teysîr fi'l-karâdî's-seb'*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 2005.
- Gökbulut, Hasan, “Kâfiyecî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, İstanbul, 2001 (ss. 154 - 155).
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullah Cemeleddîn b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ* (Kitap hamisinde Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd'in *Sebîlu'l-Hudâ bi tahkîki Şerhi Katri'n-nedâ* adlı çalışmasıyla beraber basılmıştır.), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 1994.
- İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Fellâh Abdulhay b. 'Imâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire, 1350.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed b. İyâs, *Bedâi'u'z-zuhûr fî vakâi'id-duhûr*, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, 1972.
- İbn Tağrî Berdî, Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrî Berdî el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısra ve'l-Kâhira*, Matba'atu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1929.
- Kâfiyecî, Muhyiddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman b. Sa'd b. Mesud el-Berğamî er-Rûmî el-Hanefî, *et-Teyisîr fî kavâ'idî 'ilmi't-Tefsîr*, tah. İsmail Cerrahoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1989.
- , *Nuzhetu'l-ashâb fî mes'eleti'l-kuhl*, Süleymaniye Ktp. Yeni Câmi, nu: 1181, 56/b-58/b.
- , *Remzu'l-esrâr*, Süleymaniye Ktp. Yeni Câmi, nu: 1181, 62/a-63/a.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah (Hacı Halife), *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kutub ve'l-funûn*, nşr. Şerafeddin Yalçın ve Rifat Bilge, el-Matbaatu'l-Behiyye, İstanbul, 1941.
- Kefevî, Muhammed b. Süleyman, *Ketâibu'l-a'lâmî'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Millet Kütüphânesi, Fezzullah Efendi, nu: 1381, 357/a-358/b.
- Leknevî, Muhammed Abdulhay, *el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Matba'atu's-Sa'âde, Mısır, 1324.
- Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Dav'u'l-lâmi li ehli'l-Karnî't-Tâsi'*, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman, *Husnu'l-muhâdara fî Târihi Mısra ve'l-Kâhira*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kâhira, 1967.

-----, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâtî'l-lüğaviyyîne ve'n-nuhât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-fikr, yy., 1979.

Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-Karnî's-Sâbi'*, el-Matba'atu's-Sa'âde, Kâhire, 1348.

Ek-1, Ek-2: Tahkikli Metinler

[نزهة الأصحاب في مسألة الكحل]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وبه العون والتوفيق، وييده زمام التحقيق والتدقيق.

[56ظ] الحمد لله الذي بعث رسوله بالمعجزات، صلى الله عليه وعلى آله وأصحابه الذين هم أولو الدرجات.

وبعد:

فهذا نبذ يسير، وجيز النظم، عزيز المعاني، مشير لكنوز بلحاظ عيون التبيان.

وفيه مقدمة وثلاثة مطالب وخاتمة وتذنيب.

أما الأول: أنّ العامل اللفظي إنما يعمل في معموله باعتبار اقتضاء معناه إياه من جهة احتياج تعقله إليه. فإنّ معناه في ما مثلاً، فيضاف العمل إلى لفظه لكونه محتاجاً إليه في تفهيم معناه للسامع مثلاً، إقامة التحقيق هو معنَى مضاف إلى أمرٍ للظاهر مقام الخفيّ، تيسيراً للأمر على الناس كإقامة الشرع الشريف السّفَر مقام المشقة، فهذا سبب كون النحوي باحثاً عن اللفظ لا عن معناه.

فقد ظهر لك مما ذكر أنّ المحتاج إليه في التفهيم هو اللفظ كما أن المحتاج إليه في الفهم والتعقل هو المعنى لا اللفظ. ولأجل هذا صار بحث المنطقي عن المعنى بالأصالة والغرض، وعن اللفظ بالتبع والعرض، ولكن تعرف أنّ لكل مقام مقالا ولكل علم اعتبارا وحالا.

فالواجب على المُحَقِّق إعطاء لكل مقام حقّه كما ينبغي، وتمييز بين مقام ومقام وبين حقّ وحقّ ليطلع كلّ حقّ من أفق التحقيق والتمييز، فيتجلى في ميدان الأذهان تجلّي الشمس في عالم الأكوان بالأعيان عند سطوع شعاعها هذا.

[57و] ثم إنّ ذلك المعنى يكون مجرداً عن كونه مثبتاً أو منفيّاً. فإنّ كلّ واحدٍ مِنَ الإِنْسَابِ والنفي راجعٌ إلى اعتبار العقل، خارجٌ عن ذلك المعنى لا دخل له في العمل، ومصدّقٌ هذا كونُ العامل متحداً بين البديل والمبدل منه في نحو قولك: "ما جاءني أحدٌ إلاّ زيدٌ" فلو لم يكن الملحوظ هنا هو ذلك المعنى لَمَّا اتحد العامل بينهما لِيَتَحَقَّقَ الاختلاف بينهما بالإيجاب والسلب قطعاً وقيناً.

ولعدم فهم هذا المعنى على ما هو عليه في نفس الأمر يقع الإنسان في حيرة وورطة ههنا وفي أمثال هذا كما وقع كثير من الناس فيها، ويوضّح ذلك أنّك تعلم جَزْماً وقيناً إنّ ماهية الإنسان من حيث هي هي* لا يعتبر فيها الوجود ولا العدم ولا غيرهما من سائر الأحوال.

فإذا عرفت حال السلب في "ما جاءني أحدٌ إلا زيدٌ" فقس على منواله "حال الإيجاب في نحو "جاءني زيدٌ" مثلاً،
ومما يوضح ذلك قول القوم: "النسبة الحكيمية هي مورد الإيجاب والسلب".

فأحفظ هذه المقدمة مع فهمها بتامها وكاملها. فإنها تنفعك منافع لا تحد ولا تعد بفضل الله الكريم الوهاب، فياض
العطايا مفتوح الأبواب.

**فالطلب الأول أن أفعل التفضيل يعمل في الاسم الظاهر المعهود بشروط محررة في مقامها، نحو "ما رأيت رجلاً
أحسنَ الكحل في عينه منه في عين زيد".** هذا مسلم في حق العمل في الظاهر، لكن كون أفعل التفضيل [يعمل] باعتبار معنى
الفعل ههنا لا باعتبار معنى في "نفسه ليس بمسلم عندي لما ذكرنا في أثناء تحرير معنى العامل في المقدمة [57ظ] المذكورة.
ونظير هذا المغناطيس؛ فإن جذبه الحديد مسلم لكن كون حجريته سبباً له ليس بمسلم. ولأجل هذا اختلف الناس في تمييز
ذلك السبب ووقعوا في حيرة عظيمة، والحمد لله رب العالمين لا حيرة فيما نحن بصده الآن في نفس الأمر على ما نيهناك
عليه فيما سبق آنفاً. فلا تغفل عنه لثلاث تقع في حيرة وورطة.

وأما الاستدلال عليه "بما ذكر في كتب النحو فهو ممنوع من وجوه.

فالوجه الأول أنه استدلال بالخفي على الجلي وأنه باطل عند الكل.

والوجه الثاني [أنه] بالمعقول على المنقول فلا يستمّ التقريب.

والوجه الثالث أن معنى الفعل ههنا ليس مناط الإعراب، وإنما مناط الإعراب ههنا في أفعل التفضيل وفي معموله
هو المعنى النحوي على ما سيجيء زيادة تحريره في خاتمة الكتاب إن شاء الله تعالى.

تنبيه: كون أفعل التفضيل مقصود الدلالة على زيادة الحسن يقتضي الدلالة على فعل الحسن ضمناً عند التأمل
الصادق كافتضاء معنى المشتق في التعقل معنى المشتق منه، وكافتضاء دلالة المجاز على المعنى المجازي دلالتة على المعنى
الحقيقي ضمناً وتبعاً فتشك أنت في هذا كلاً فكلاً ثم كلاً على ما تشاهد وترى.

[البسيط]

خُذْ مَا تَرَاهُ وَدَعْ شَيْئاً سَمِعْتَ بِهِ * فِي طَلْعَةِ الشَّمْسِ مَا يُغْنِيكَ عَنْ رُحْلِ

ومضاداً قوله الله عز وجل: "اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَاتِهِ" [سورة الأنعام، 6/124].

ولقد وجد عمله في استعمال العرب أيضاً، ومنه قول الشاعر:

³⁷ج مثل منواله. والأظهر ما أثبتنا.

³⁸ب - في. لكن وجودها أولى.

³⁹مرجع الضمير: كون أفعل التفضيل يعمل باعتبار معنى الفعل لا باعتبار معني في نفسه.

⁴⁰ب طلعت بدل "طلعة". والأصل ما أثبتنا. والبيت لأبي الطيب المنيني (ت. 965/354).

⁴¹اختلف في قراءة ﴿رسالاته﴾:

هكذا قرأ قالون بالكسر وجمع التاء. وابن كثير وحفص قرأ بالتوحيد نصب التاء ﴿رسالته﴾. أنظر: أبو عمرو عثمان بن سعد الداني، كتاب التيسير في

القرآءات السبع، دار الكتب العلمية، بيروت، 2005، ص: 88.

وَأَضْرَبُ مِنَّا بِالسُّيُوفِ الْقَوَائِمَا

وأما التأويل ههنا وفي أمثاله فهو ممنوع. فإنه "ليس بمحتاج إليه لاستقامة المعنى بدون اعتباره.

وأما ادِّعَاءُ [58] القاعدة ههنا فهو ليس بمسلّم أصلاً، فكيف وقد هدمت مدافع التحقيق هذه القاعدة بتامها

وكيالها؟

ويوضّح ذلك التأمّل الصادق في معنى قولنا "ما رأيت رجلاً أحسن أبوه من ابنه"، وفي معنى قولنا "جاءني رجلٌ أحسنُ ابنه من أبيه" مثلاً، بحسب اقتضاء المقام إياه. فتجد كلاً منها مستقيم المعنى في مقامه بحسب اعتبار المعاني النحوية. فلا تكن إياك من الممترين في ذلك بعد ما ظهر الحق لك بالبرهان. فإنّ الحقّ أحقُّ أن يتبع، والصدق حقيقٌ بأن يُستمع، فانظر فيه بعين التحقيق لا بعين التقليد فإنها أقوى وأرجح.

والمطلب الثاني أن أفعال التفضيل لا يعمل في الاسم الظاهر المعهود عند النحاه إذا كان مثبتاً. وقد عرفت بطلان هذا الحكم مما ذكر في تحرير المطلب الأول. فتأمّل.

والمطلب الثالث أن المختار عندي هو القول بجواز عمل أفعال التفضل في الاسم الظاهر إذا كان مثبتاً كما إذا كان منفياً بشهادة الاستعمال مع معونة الفحوى على ما عرفت فيما سبق.

تنبيه: الأصل ههنا عدم الاشتراط بشهادة الفحوى وبالوجدان وبالبرهان فيكون الاشتراط في المنفي دون المثبت خروجاً عن هذا الأصل، فكيف وقد شهد اعتبار المعنى النحوي كما ينبغي بأن التفريق بينهما كالتفريق بين الوالد وولده.

خاتمة وتذنيب: إنّ محلّ الإعراب إنّما هو المعاني النحوية لا المعاني اللازمة لمعاني التراكيب على ما حرّر في مقامه ولا المعاني اللغوية ولا غيرها لو أمكن، وإنّ التمييز بينها إنّما هو من صنعة [58ظ] الرجال، ولأجل عدم التمييز بينها يقع التعقيد في نيل المرام من الكلام حتى يكاد أن يخفي كالمسّها، وأن يلحق باللغز والأحجية لاسيّما إذا وقع أفعال التفضيل في وعزات الإبهام، وفي أودية الحيرة، وإن كان أظهر من الشمس عندك بالوجدان، وإن كنت تعجز عن تعبيره كما وقع في مسائل كثيرة؛ منها مسألة الكحل على ما تسمع وترى. فلولا الخوف من سامة الخواطر بالإطناب لأوردنا ههنا تحقيقاتٍ وتدقيقاتٍ تسر صدور قلوب أولي "الألباب".

فلنكتف بهذا القدر اليسير من الخطاب، ولنسمه "نزهة الأصحاب".

وذلك كلّه إنّما هو بفضل الله الكريم الوهاب، دائم الفضل مفتّح الأبواب، وحسبنا الله ونعم الوكيل، وصلى الله على نبينا وآله وصحبه أجمعين، وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين.

⁴² لم أجد تمام البيت.

⁴³ هكذا في ج، وفي ب: لأنه. وكلاهما صحيحان من حيث المعنى.

⁴⁴ اسم نجم.

⁴⁵ ب - أولي.

وذلك بِثَانِي عَشَرَ شَهْرٍ رَمَضَانَ الْمُعْظَمِ قَدْرُهُ سَنَةٌ أَرْبَعٍ وَسَبْعِينَ وَثَمَانِينَ بِالتَّارِيخِ الْعَرَبِيِّ الْمُهْجَرِيِّ الْقَمَرِيِّ الْعَمْرِيِّ الْعَبْقَرِيِّ قَالَهُ وَكَتَبَهُ مُحَمَّدُ بْنُ سَلِيحَانَ الْكَافِيحِيِّ الْخَنْفِيِّ عَامِلَهُمَا اللَّهُ بِلُطْفِهِ الْجَلِيلِ وَالْخَنْفِيِّ آمِينَ، يَا دَائِمَ الْفَيْضِ الْوَفِيِّ الْخَنْفِيِّ.

[كتاب رمز الأسرار]

[62] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى جَزِيلِ نَوَالِهِ، وَالصَّلَاةُ عَلَى نَبِيِّهِ وَآلِهِ.

وَبَعْدُ: فَأَقُولُ:

فَإِنْ قُلْتَ: إِذَا لَمْ يَكُنْ أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ مَشْرُوطًا فِي عَمَلِ الْأَسْمِ الظَّاهِرِ أَصْلًا، لَا بِالنَّفْيِ وَلَا بِالِإِثْبَاتِ عَلَى مَا ذَكَرْتَهُ. فَهَلْ يَكُونُ وَقُوعُهُ بَعْدَ النَّفْيِ عَلَى سَبِيلِ الْإِتِّفَاقِ لَا عَلَى سَبِيلِ الْإِشْتِرَاطِ فِي الْعَمَلِ لِعَرَضِ تَفْهِيمِ الْمَرَامِ عَنِ الْكَلَامِ، بِحَسَبِ مَقْتَضَى الْمَقَامِ، عَلَى مَا هُوَ عَلَيْهِ بِحَسَبِ الظَّاهِرِ الْمُتَبَادِرِ مِنَ النِّظْمِ وَالْكَلَامِ، كَمَا يَكُونُ وَقُوعُهُ فِي الْإِثْبَاتِ كَذَلِكَ؟

[62] ظ [قلت: نعم.

فَإِنْ قُلْتَ: فَهَلْ لَهُ شَرْطٌ فِي مَطْلَقِ عَمَلِهِ؟

قلت: نعم. فَإِنَّ وَقُوعَهُ فِي التَّرْكِيبِ مَطْلَقًا سِوَاءَ كَانُ مَرْكَبًا تَامًا أَوْ غَيْرَ تَامٌ شَرْطٌ لَهُ فِيهِ كَالتَّرْكِيبِ التَّوْصِيفِيِّ كَقَوْلِكَ "رَجُلٌ أَفْضَلُ أَبُوهُ مِنْ عَمِّهِ قَدْ حَضَرَ عِنْدَنَا" مِثْلًا.

فَإِنْ قُلْتَ: فَمَا السَّرُّ فِيهِ؟

قلت: السَّرُّ فِيهِ أَنَّ التَّرْكِيبَ أَمْرٌ عَقْلِيٌّ وَهُوَ مَحَلٌّ تَصَرَّفَ الْعَقْلُ بِحَسَبِ مَا يَظْهَرُ عِنْدَهُ بِالضَّرُورَةِ أَوْ بِغَيْرِهَا، فَيُحَدِّثُ بِهِ مَعَانِي نَحْوِيَّةً فِي الْمُسْتَمَاتِ الْقَابِلَةِ لَهَا أَصَالَةً أَوْ تَبَعًا. فَحِينَ قَصِدُ تَفْهِيمِهَا لِلسَّمَاعِ وَالْمُخَاطَبِ احْتِيَجُ إِلَى جَعْلِ الْإِعْرَابِ الَّذِي هُوَ عَمَلُهُ عِلْمٌ دَالٌّ عَلَيْهَا، وَهَكَذَا الْأَمْرُ فِي سَائِرِ الْعَوَامِلِ. فَالتَّقْرِيبُ ظَاهِرٌ لِمَنْ كَانَ "لَهُ أَدْنَى مُسْكَنَةٍ. فَيَكُونُ تَصَرَّفَ الْعَقْلُ فِيهِ" مِنْ جُمْلَةِ نَعَمِ اللَّهِ تَعَالَى "عَلَى عِبَادِهِ بِحَيْثُ لَا تَعْدُ وَلَا تَحْدُ وَلَا يُعْرَفُ أَكْثَرُهَا مَا هِيَ؟ وَكَيْفَ هِيَ؟ وَمَنْ أَيْنَ؟ وَبِمَاذَا تَكُونُ غَايَةً مَا فِي الْبَابِ؟ إِنَّا نَعْلَمُ قَطْعًا أَنَّ كُلَّهَا إِنَّمَا هِيَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْكَرِيمِ الْوَهَّابِ، دَائِمِ الْمَعْرُوفِ، مَفْتَحِ الْأَبْوَابِ.

قال الله تعالى: "كُلًّا نُمِدُّ هُوَ لَاءَ وَهُوَ لَاءٌ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا" [سورة الإسراء، 17 / 20].

كما قال تعالى: "وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ" [سورة النحل، 16 / 8].⁴⁶

كما قال الله تعالى: "وَمَا أَوْتِيْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا" [سورة الإسراء، 17 / 85].⁴⁷

⁴⁶ أي: على المعاني.

⁴⁷ ب + كان.

⁴⁸ أي: في التركيب.

⁴⁹ ب + تعالى.

⁵⁰ وتَمَامُ الْآيَةِ: "وَالْحَيْلُ وَالْبَعَالُ وَالْحَوِيرُ لِيَرْكَبُوهَا وَزِينَةٌ وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ" [سورة النحل، 16 / 8].

⁵¹ وتَمَامُ الْآيَةِ: "وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا" [سورة الإسراء، 17 / 85].

وهذا بحسب ما تيسر للبشر بفضل الله خالق القوى وَالنَّظَرِ⁵².

فقد ظهر لك أن العقل وما يتصرّف فيه إنما يكون من عالم الملكوت الذي يغفل أكثر الناس عن إدراكها وما يحدث فيها.

قال الله عزّ وجلّ: "إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (82) فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (83)" [سورة يس، 36/ 82-83].

فهذا "رمز الأسرار"، يفهمه أولو الفضل الأخيار، والحال كما دُكر، والمقال كما سطر، والحمد لله [63] والباعث للأنبيا والمرسلين، والصلاة على رسوله وآله وأصحابه أجمعين، وسلامٌ على المرسلين والحمد لله ربّ العالمين. قال رحمه الله: قاله وكتبه محمد بن سليمان الكافيجي الحنفي عفا الله عنها. أمين. وذلك في السادس والعشرين من رمضان المبارك، سنة أربع وسبعين وثمانمائة، بالتاريخ العربي الهجري القمري العمري العبقري.

⁵² استخدام كلمة "النظر" هنا مناسِبة بحسب المقام. ولكن المشهور بين العلماء في هذا المقام سوق العبارة مثل "بفضل الله خالق القوى والقدر".

